

Leven met twee landen

De veranderende sociale positie van Surinaamse remigranten

Inleiding

Surinamers in Nederland en sommige Nederlanders spreken met hoog oplopende emoties over de noodzaak om terug te keren naar Suriname. Het aantal betogen voor remigratie staat echter in geen verhouding tot de beschikbare en actuele kennis over dit onderwerp.

Al vanaf de jaren zeventig, de tijd waarin Suriname staatkundig onafhankelijk werd en grote delen van de bevolking naar Nederland verhuisden, wordt met regelmaat gepleit voor een terugkeer naar 'switi sranan'.¹ In diverse enquêtes die sindsdien gehouden zijn, geven veertig tot vijftig procent van alle Surinamers in Nederland aan terug te willen naar hun geboorteland (Bovenkerk 1976; SER 1991; Tesser 1993; Martens 1995). Ter gelegenheid van twintig jaar onafhankelijkheid van Suriname op 25 november 1995 verschenen in de *Weekkrant Suriname* pagina's vol met ingezonden brieven die eindigen met 'Ga terug en steek de handen uit de mouw' of 'Suriname, o land van mijn dromen, ik kom.' Onder anderen de Surinaamse ex-president Venetiaan, VVD-fractievoorzitter Bolkestein en D'66-kamerlid Dittrich opperden de laatste tijd weer dat Surinamers terug moeten naar Suriname. Minister Pronk heeft een aantal projecten op het gebied van remigratie goedgekeurd en bij Binnenlandse Zaken wordt op aandringen van de Tweede Kamer een wettelijke regeling voorbereid.

Remigratie is een beladen onderwerp, onder andere omdat ondanks alle propaganda maar een beperkt deel van alle Surinamers terugkeert. Frank Bovenkerk noemt dit de terugkeerideologie (1976) en Benedict Anderson (1992) beschrijft een soortgelijke betrokkenheid op de lange afstand voor Brits-Indiërs. In Engeland uiten zij nationalistische gevoelens en radicale meningen over zaken in India. Anderson spreekt hier treffend van 'long-distance nationalism'.

In dit artikel wordt de sociale positie van terugkeerders in Suriname tussen 1945 en 1995 als uitgangspunt genomen en niet de diverse betogen.² De meest gezaghebbende literatuur op het gebied van Surinaamse remigratie komt van Frank Bovenkerk, die begin jaren zeventig onderzoek

deed en hierover tot begin jaren tachtig publiceerde.³ Alhoewel ik geen follow-up studie heb beoogd, loopt het debat met Bovenkerk als een rode draad door mijn verhaal. Het werk van Bovenkerk is de belangrijkste bron over de positie van remigranten in de jaren zeventig. Daarnaast lever ik kritiek op een aantal van zijn stellingen.

Het materiaal over remigranten in de jaren negentig heb ik grotendeels zelf verzameld. Van november 1993 tot mei 1994 was ik voor etnografisch onderzoek in Suriname. Zes remigranten heb ik gedurende een half jaar intensief gevolgd en achttien anderen geïnterviewd. Daarnaast heb ik een groot aantal gegevens verzameld om de respondenten heen. Mijn onderzoeksgroep is niet representatief voor alle remigranten, met name niet wat betreft leeftijd en etniciteit.⁴ Dit hoeft echter geen bezwaar te zijn: mijn bevindingen zijn vooral relevant in vergelijking met ander onderzoek. Ik zal aannemelijk maken dat de verschillen ten opzichte daarvan niet op een meetfout berusten, maar op zinvolle wijze geïnterpreteerd kunnen worden. Hierdoor groeit de reikwijdte van mijn bevindingen. Verder zijn het onderzoek en de analyse exploratief van aard. Het is de eerste keer dat een combinatie van historische sociologie en etnografie op remigranten toegepast wordt.

In het veldwerk ben ik op zoek gegaan naar bijvoorbeeld vriendschappelijke relaties in Nederland en Suriname: waar wonen de vrienden en waar komen zij vandaan? Ik bekijk de sociale positie van remigranten in het licht van de veranderende verhouding tussen Suriname en Nederland, en de relaties die remigranten aan weerszijde hebben. Het theoretisch perspectief is ontleend aan *De sociologische studie van de transnationale samenleving* van Abram de Swaan. Deze invalshoek is ook geschikt voor kleinschalig onderzoek, omdat deze uitgaat van 'relaties die mensen met elkaar verbinden over nationale grenzen heen, rechtstreeks of via regeringen, transnationale corporaties en andere organisaties' (De Swaan 1995, 19). Migratie kan gezien worden als één zo'n binding, onder andere.⁵

Problemen van definiëring en registratie

De betrokkenheid van Surinamers bij hun geboorteland heeft geleid tot een aantal remigratie-organisaties die met overheidssubsidies onderzoek laten uitvoeren. In dit circuit doen verschillende cijfers en definities de ronde. Ik versta in mijn onderzoek onder remigratie, dat emigranten voor meer dan 12 maanden naar hun geboorteland terugkeren.

Tabel 1 Emigratie uit en remigratie naar Suriname

	Emigratie	Remigratie
1970	7384	-
1971	9493	1300*
1972	8400	1330*
1973	11098	1350*
1974	17902	1525
1975	39699	2368
1976	5757	4179
1977	4786	2651
1978	7388	1993
1979	18162	1757
1980	18988	1780
1981	4432	2603
1982	3431	2816
1983	5225	1790
1984	3488	1309
1985	5321	1181
1986	5311	1103
1987	6547	814
1988	4130	1188
1989	5653	1329
1990	8416	1219
1991	8288	1424
1992	8328	1368
1993	9082	1112
1994	3937	903
1995	2697	720

Bron: eigen berekening op basis van CBS.

* Cijfers gedeeltelijke geschat.⁶

Deze definitie hanteert twee meetbare grootheden, namelijk tijd en plaats. De grens van één jaar sluit aan bij de grens die de Internationale Organisa-

tie voor Migratie stelt. Niet aan alle gevallen wordt met deze definitie recht gedaan. Er zijn mensen die tijd en moeite investeren om naar Suriname terug te keren en na enkele maanden ontgoocheld weer in Nederland belanden. Ook Surinamers die in Nederland geboren zijn, de zogeheten tweede generatie, vallen niet onder mijn definitie.

Het was niet mogelijk om op basis van mijn definitie een telling door te voeren. In plaats daarvan heb ik de opgaven van verschillende bronnen vergeleken en uit gegevens van het CBS het aantal remigranten afgeleid.

In 1975, het jaar van de staatkundige onafhankelijkheid van Suriname, vertrok ongeveer tien procent van de bevolking naar Nederland. In het tijdvak 1971-1980 ging het om 142.000 emigranten, éénderde van de bevolking.

Met het groeiende aantal is ook de samenstelling van de groep emigranten veranderd. Tot de jaren vijftig is de verhuizing naar Holland voorbehouden aan de creoolse toplaag.⁷ Vanaf de jaren zestig neemt ook de middenklasse deel aan de uittocht en sinds de jaren zeventig zijn de emigranten een dwarsdoorsnede van de Surinaamse bevolking: de emigratie is gedemocratiseerd, en dit geldt ook voor de remigratie.

In de cijfers vinden we de politieke veranderingen duidelijk terug. De remigratie neemt toe na de politieke onafhankelijkheid in 1975, na de militaire staatsgreep in 1980, na de terugkeer van een burgerbewind in 1987, en ze neemt af na de moorden op politieke tegenstanders in december 1982. Ook de economische achteruitgang die in de jaren tachtig inzet is van invloed op de migratiebewegingen: in het begin van de jaren negentig vertrekken ongeveer twee keer zoveel mensen naar Nederland als in het begin van de jaren tachtig.

De getallen laten zien dat ongeacht alle veranderingen de migratie tussen Suriname en Nederland op een relatief hoog niveau blijft. Aantrekkende en afstotende factoren zijn werkzaam, maar de migratie heeft tevens een duurzaam karakter gekregen. Dit geldt ook voor andere groepen migranten in Nederland (SCP 1994). Wat de tabel niet toont is het feit dat slechts weinig Surinamers naar andere bestemmingen emigreren, zoals de Antillen of de Verenigde Staten. Als de migratie tussen twee landen of regio's eenmaal op gang is gekomen dan duurt zij ook nog voort als oorspronkelijke condities al lang gewijzigd zijn. In die zin hebben sommige bestemmingen, vaak de koloniale metropool, een historische voorsprong. Ik noem dit 'padafhankelijke migratie'; andere auteurs spreken van migratietraditie of migratiecultuur (Richardson 1989; Schuster 1989; Simmons & Guengant 1992). Op korte termijn bezien laten zich netwerken onderkennen: de eerste migranten, vaak jonge mannen, vormen bruggehoofden voor de na-

komers, meestal familieleden. Kettingmigratie is één verklaring voor de duurzaamheid van migratiepatronen (Boyd 1989; Böcker 1992).

In de tabel vinden we ook de invloed van het beleid terug. De in 1981 ingevoerde visumplicht voor Surinamers heeft zijn beoogde doel deels bereikt: de emigratie is afgeremd. Onbedoeld is daardoor het aantal illegaal in Nederland verblijvende Surinamers gestegen en is in Suriname een gevecht om visa ontstaan.⁸ Ook voor remigranten zijn er beleidsmaatregelen getroffen. Alhoewel Bovenkerk al in 1983 concludeerde dat de meeste Surinamers in Nederland zouden blijven, werd mede door toedoen van remigratie-organisaties een financiële regeling voor remigranten ingesteld. Het voor Surinamers belangrijkste gedeelte werd in 1994 afgeschaft omdat veel mensen na verloop van tijd weer in Nederland belandden. Een onbedoeld effect van de regeling was dus de verhoging van de mobiliteit. Sommige mensen zijn al meerdere keren verhuisd, andere hebben twee verblijfplaatsen en gaan op en neer. De grote mobiliteit is niet nieuw, Bovenkerk vermeldt dat uit zijn onderzoeksgroep na enkele jaren de helft weer in Nederland woont (1983). Van mijn respondenten zijn er drie al twee keer geremigreerd. Twee zijn de afgelopen tijd voor de tweede keer naar Nederland verhuisd en één respondent voor de derde keer. Het begrip pendelmigratie komt hier van pas.

Het herhaaldelijke heen en weer migreren komt ook tot uitdrukking in de manier waarop remigranten hun terugkeer organiseren, namelijk in kleine stappen. De woning in Nederland wordt tijdelijk verhuurd; met de werkgever worden afspraken gemaakt dat de baan behouden blijft als men binnen een bepaalde termijn terugkeert; een Nederlandse uitkering wordt naar Suriname overgemaakt. Een groot aantal van mijn respondenten geven op 'nog zaken te moeten regelen' in Nederland. Sommigen hebben meerdere maanden stage in Suriname gelopen en bijna iedereen is één of meer keer voor een paar weken in Suriname geweest om de mogelijkheden voor terugkeer te verkennen en voorbereidingen te treffen. Het gebeurt dat een vakantie verschillende keren verlengd wordt en geleidelijk in een permanent verblijf overgaat. Het vertrek uit Nederland en de aankomst in Suriname worden op deze manier verzacht, men kan zich op elk moment nog bedenken.

De zachtheid van de overgang en de pendelmigratie maken dat een cijfermatige beschrijving van de remigratie terughoudend moet worden gezien. Het CBS telt op basis van de in- en uitschrijvingen in bevolkingsregisters, maar veel remigranten geven hun vertrek niet op en blijven ingeschreven. Bij navraag vertelden medewerkers van het CBS mij dat dit vrij gemakkelijk is, zeker als familieleden in Nederland hierbij helpen. Hoe groot de marge van onzekerheid is blijkt eruit dat het CBS in 1993 alleen

al 1712 Surinamers achteraf uit de statistieken moest verwijderen en 966 moest toevoegen. De remigratie is dus waarschijnlijk omvangrijker dan de CBS-tellingen doen vermoeden. Als gevolg van pendelmigratie en de zachte overgangen vervagen de staatkundige en administratieve grenzen tussen Suriname en Nederland.

Wanneer het om Surinaamse migranten gaat, spelen netwerken, historische, politieke en economische factoren een rol. Een economisch model kan weliswaar veel verklaren (bijv. Fielding 1993), maar is ontoereikend. De Surinaamse remigratie bevestigt een stelling van Aristide Zolberg (e.a. 1989, 1989, 1992), namelijk dat armoede en materiële ongelijkheid alleen, mensen nog niet doen verhuizen. Vele wetenschappers verwachtten voor de jaren negentig in Europa een massale trek van oost naar west (Appelyard 1991, 66; De Swaan 1991, 181). Maar de Russen zijn thuis gebleven (Muus 1995, 9) en ook wereldwijd zijn de meeste armen honkvast. De meeste Surinamers zijn verhuisd juist toen het materieel gezien beter ging dan ooit.

Een poging om de economische, politieke en historische factoren te verbinden is de migratiesysteemtheorie (Kritz & Slotnik 1992; Kritz 1992; Zlotnik 1992). Migratiesystemen bestaan uit twee of meer landen waartussen mensen regelmatig heen en weer gaan. Anders dan in de wereldsysteemtheorie (Wallerstein 1992; Tromp 1988; Chirot & Hall 1982) bestaan binnen een migratiesysteem verschillende centra en is de verhouding niet eenzijdig. Er is altijd ook een tegenstroom van toeristen, ontwikkelingswerkers en vaklui die van het centrum naar de periferie verhuizen.

De migratiesysteemtheorie attendeert op de lokale werking van uitgestrekte afhankelijkheden. Daarin lijkt zij op de transnationale benadering van De Swaan. Maar voorop in de migratiesysteemtheorie staat toch de vraag waarom mensen migreren en dat is in dit artikel niet aan de orde. De transnationale sociologie stuurt mijn betoog in de volgende paragrafen in de richting van achtereenvolgens economische, politieke en culturele veranderingen in netwerken van contacten, toegepast en uitgebreid voor mijn doelstellingen.

De materiële positie

De Surinaamse economie en de welvaart van het grootste deel van de bevolking zijn de afgelopen vijftien jaar steeds verder afgebrokkeld. Dit leidt tot voelbare spanningen en daarom gaan de meeste gesprekken in Suriname over wat men kort de 'situatie' noemt. De 'situatie' is elders uitvoerig be-

schreven (Van Schaaijk 1991; Gibbs 1991; Ministerie van Arbeid 1993; Bakker e.a. 1993; Buddingh' 1995).

Rond de onafhankelijkheid in 1975 wezen alle tekenen in een positieve richting. Na 1945 was een aantal economische sectoren tot ontwikkeling gekomen. Met name de bauxietindustrie draaide op volle toeren en boven op de onafhankelijkheid kreeg Suriname drie miljard gulden ontwikkelingshulp. Men verwachtte dat Suriname spoedig een even welvarende en moderne democratie zou zijn als Nederland. De geldinjecties uit Nederland hadden echter niet het gewenste effect. Terwijl de ontwikkelingsplannen van de jaren zeventig mikten op een economische groei van 7 tot 10 procent kwam die uit op gemiddeld 1,5 procent tussen 1976 en 1982 (Van Schaaijk 1991). Een deel van de ontwikkelingsgelden werd aangewend voor de subsidiëring van geïmporteerde consumptiegoederen. Nog meer geld stroomde naar grote infrastructurele projecten die weinig effect hadden op lokale ontwikkeling. Dit werd zichtbaar toen Nederland na de moorden op politieke tegenstanders in 1982 de geldstroom stopte en er in nagenoeg alle sectoren problemen ontstonden. De Surinaamse economie was geenszins weerbaarder geworden. Bovendien begonnen de inkomsten uit de bauxietindustrie te dalen. Van de vele indicatoren voor deze ontwikkeling wil ik er twee naar voren halen:

Tabel 2 Gemiddelde bruto jaarlonen per werknemer in US dollars

	1961	1973	1987	1994
bedrijven	1120	3249	1694	890
overheid	1400	2185	890	466

Bron: Van Schaaijk⁹

Tot de jaren zeventig was er sprake van een behoorlijke groei in de lonen en behoorde Suriname tot de rijkste landen van het Caribisch gebied. Twintig jaar later is nog maar een kwart over van de lonen en behoren Surinamers samen met Haïtianen tot de armsten van de regio.¹⁰

De loonontwikkeling is een voorbeeld van de omslag die eind jaren zeventig optrad. Nog een tijd lang konden de gevolgen daarvan door de overheid gecompenseerd worden maar in de jaren tachtig begon de inflatie op te lopen. Hierdoor namen steeds meer Surinamers hun toevlucht tot de Nederlandse gulden en de Amerikaanse dollar. De overheid, die de valuta-markt tot 1994 zelf in handen hield, kon niet voldoen aan de groeiende vraag naar buitenlands geld en zo ontstond een omvangrijke parallelmarkt.

Tabel 3 *Parallelmarktprijs voor 1 Nederlandse gulden*

'84*	'91	Nov. '93	Mei '94	Dec. '94	Jan. '95	Apr. '95	Mei '95	Juli '95	Sep. '95	Nov. '95	Apr. '96
1	10	45	100	200	285	350	400	300	260	245	240

Bron: eigen verzameling, * officiële koers, vóór het ontstaan van een parallelkoers

In de tijd dat ik in Paramaribo verbleef kreeg ik maandelijks 500 Nederlandse guldens (Nf) via een illegaal wisselkantoor. Door dit 'ptata monie' oftewel 'geld van de blanken' zwart te wisselen kwam ik in november 1993 op een maandbudget van 22.500 Surinaamse guldens (Sf). Ter vergelijking enkele Surinaamse maandsalarissen van dat moment: een wachter 800 Sf, een leraar 2500 Sf, een vakarbeider 3000 Sf en de president 12.000 Sf. Ik was rijk en op dezelfde manier zijn Nederlandse Surinamers rijk als zij voor korte of langere tijd in Suriname zijn. Door vakantie-gangers en wisselkoersen worden Surinamers dagelijks geconfronteerd met de Nederlandse rijkdom. Hoe armer Suriname wordt, des te rijker lijkt Nederland. Het vrijgeven van de wisselkoers en het stopzetten van de geldpers heeft wel enig effect: de wisselkoers daalt sinds mei 1995 en is inmiddels verhoudingsgewijs stabiel.

Er zijn verschillende manieren om aan de verarming te ontsnappen. Eén daarvan is dat familie en vrienden vanuit Nederland geld en goederen sturen. De meeste overmakingen zijn illegaal en worden dus gecamoufleerd: men geeft Nederlandse guldens af in een achterkamer van een groentenzaak of reisbureau in Nederland, het bedrag wordt omgerekend op basis van de dagkoers en per fax aan een medewerker in Suriname doorgegeven. Daar worden de ontvangers gebeld of door een koerier bezocht. De hele transactie neemt ongeveer een halve werkdag in beslag en dat is sneller dan welke bank ook. In dezelfde groentenzaken, reisbureaus en transportbedrijven kan men pakjes afgeven die ver beneden PTT-prijzen per vliegtuig of per boot verstuurd worden. Een derde weg om iets voor familie of vrienden in Suriname te doen, is het boodschappen doen op lange afstand: men kiest en betaalt de koopwaar in Nederland en het wordt in Suriname afgeleverd.

Niemand heeft tot op heden goed onderzocht hoeveel geld en goederen zo van Nederland naar Suriname vloeien. Aan de hand van opgaven van het Ministerie van Financiën in Suriname schat Van Schaijk het totaal aan geldzendingen langs illegale wegen op 300 miljoen Nederlandse gulden in 1993.¹¹ Op basis van cijfers van het grootste transportbedrijf voor Suriname kom ik uit op 88.000 pakketten in 1993 met een totale waarde van 19 miljoen Nf. Alle zendingen bij elkaar vertegenwoordigen voor 1993 een

waarde van 800 tot 1000 Nf per hoofd van de Surinaamse bevolking, meer dan alle Surinaamse lonen en uitkeringen bij elkaar. Dat betekent dat de armoede in Suriname op aanzienlijke schaal opgevangen wordt door Nederlandse Surinamers. En er zijn duidelijke aanwijzingen dat de laatste jaren een nieuwe onderklasse is ontstaan van mensen die niet of weinig van de overmakingen profiteren (De Bruijne & Schalkwijk 1994). De toegang tot Nederlands kapitaal is mede van invloed op de sociale hiërarchie in Suriname.

Bovenkerk (1974, 1976) concludeerde dat de meeste remigranten slechts weinig geld en goederen mee terug nemen. Na een korte periode van opvallend materieel vertoon, dat ertoe dient de mislukte emigratie te camoufleren, neemt de armoede van het land al snel bezit van de terugkeerders. Mijn indrukken zijn anders.

Van mijn 24 respondenten beschikken er 22 over spaargelden in Nederlandse guldens. Het gaat om bedragen tussen de 300 en 45.000 Nf, meestal om enkele duizenden. De reserves staan in Nederland op de bank. Het blijft voor alle respondenten behalve één nodig om te werken. Van de 24 respondenten werken er 14 zelfstandig, in 8 gevallen in combinatie met een vaste aanstelling. De inkomsten uit zelfstandig werk en loondienst liggen meestal boven het gemiddelde, maar geen van hen is een topverdiener. De vermogens en inkomsten worden niet alleen geconsumeerd; aanzienlijke bedragen en hoeveelheden tijd en kennis, opgedaan in Nederland, worden geïnvesteerd om ter plekke iets op te bouwen.

Een belangrijke bijdrage aan de materiële positie leveren familieleden in Suriname. In de meeste gevallen bieden familieleden (tijdelijk) onderdak en eten. Uit Nederland ontvangen mijn respondenten aanvullingen op de basisbehoeften zoals tijdschriften, toiletartikelen, CD's, computerapparatuur, boeken en medicijnen, maar geen geld. Voorts hebben bijna alle remigranten op grote schaal meubels, auto's, elektrische apparatuur en dure goederen zoals stoffen, kleding en cosmetica geïmporteerd.

Naar eigen zeggen proberen zij om zoveel mogelijk het welvaarts- en consumptieniveau dat zij in Nederland hadden te behouden. Over het algemeen lukt dat ook. Door te importeren en te investeren, door een mengeling van Surinaamse en Nederlandse materiële bronnen, komen mijn respondenten in het middenveld van de welvaartsverdeling terecht.

Het ligt voor de hand dat remigranten zullen proberen om zo min mogelijk achteruit te gaan en dat zij daarvoor gebruik maken van alle mogelijkheden die Nederland en Suriname hun bieden. Interessant is dat dat in de jaren negentig ook lukt, terwijl Bovenkerk in de jaren zeventig nog tot een andere oordeel kwam.

Doordat Suriname de afgelopen twintig jaar economisch veel zwakker is geworden, zijn de mogelijkheden die een klein vermogen uit Nederland biedt enorm gestegen. Ten tijde van Bovenkerk was het voor remigranten veel moeilijker om een economische middenpositie te verwerven omdat zij verhoudingsgewijs minder konden kopen met hun besparingen en Surinamers in veel mindere mate afhankelijk waren van Nederlands geld en goederen. Maar naarmate inheemse bronnen aan waarde verliezen, stijgt de waarde van Nederlandse goederen en geld. Remigranten hebben een betere toegang tot deze bezittingen dan veel Surinamers. Als het Suriname slechter gaat, gaat het de remigranten beter.

Dit veranderlijk netwerk van kansen laat zich als continuüm beschrijven. Het begrip ontleen ik aan de cultuurtheorie van Ulf Hannerz (1987, 1992) en Lee Drummond (1980).

A ————— B

De uitersten zijn hier de toegang tot uitsluitend Nederlandse of uitsluitend Surinaamse middelen van bestaan. Slechts weinig Surinamers in Nederland of Suriname bevinden zich op de uitersten, de meesten maken gebruik van een mengeling van bronnen. Het continuüm-model vestigt de aandacht op deze mengeling en overgangen.

Remigranten zijn in het midden van het continuüm van kansen gesitueerd omdat zij toegang hebben tot materiële bronnen in Nederland zowel als Suriname. Het continuüm model werkt ook verhelderend op andere terreinen: de gevoelens van Surinamers jegens remigranten bijvoorbeeld zijn positief èn negatief. Het gaat om een mix die per situatie kan verschillen en op de lange termijn kan veranderen. Met wat geografische fantasie kunnen ook Nederland en Suriname als continuüm gezien worden. In het dagelijks leven van veel Surinamers lopen de twee landen in elkaar over. Men is èn hier èn daar ingeschreven en verblijft korter of langer aan weerszijde.

Remigranten moeten als onderdeel van dit groter geheel bestudeerd worden. In die zin lijkt een continuüm ook op een figuratie van twee landen. Het begrip continuüm attendeert echter op de overgangen en sluit beter aan bij cultuurtheoriën. Het begrip figuratie herinnert ons er wel aan dat een continuüm behalve door vloeiende overgangen en vermenging ook door hiërarchie gekenmerkt wordt. Als de machtsbalans tussen de uiteinden van het continuüm verandert, als het belang van Nederlandse guldens bijvoorbeeld toeneemt, dan verandert ook de positie van Surinaamse remigranten. Ik spreek van een *sociaal* continuüm om op deze veranderlijke machtsbalansen te attenderen. De laatste twintig jaar is het belang van Nederlandse bestaansbronnen voor remigranten sterk toegenomen. In de volgende

paragraaf zal duidelijk worden welke Surinaamse bronnen belangrijker zijn geworden.

Werk: een politiek probleem

Tot de jaren zestig komen remigranten als vanzelfsprekend terecht in topfuncties van politiek en bedrijfsleven (Budike 1982, Bovenkerk 1983).¹² Dat ligt deels aan de voorkeur van de Nederlandse machthebbers voor in Nederland opgeleide mensen en deels aan het feit dat voor de maatschappelijke elite een verblijf in Nederland tot de persoonlijke vorming behoort. Maar deze verklaringen zijn onvoldoende, onder meer omdat ook het aantal hooggeplaatste Surinamers zonder ervaring in het buitenland is toegenomen de afgelopen vijftig jaar. Een blik op de ontwikkeling van de arbeidsmarkt:

Tabel 4 Gemiddelde jaarlijkse veranderingen op de arbeidsmarkt in procenten

periode	54-60	61-67	68-75	76-82	83-87
arbeidsplaatsen totaal	5	2	2	0	-2
arbeidsplaatsen bedrijven	4	1	-1	0	-5
arbeidsplaatsen overheid	10	6	7	2	2
potentiële beroepsbevolking	4	2	0	3	2

Bron: Van Schaaijk (1991)

In de periode 1945-1975 maken bestaande sectoren een groei door en komen er nieuwe bij (Van Schaaijk 1991). Veel bedrijven worden opgezet door de overheid (Menke 1991) en mede gefinancierd uit ontwikkelingsgelden. Een andere groeifactor voor de arbeidsmarkt is de stapsgewijze overheveling van bevoegdheden van Den Haag naar Paramaribo. Al met het Koninkrijksstatuut van 1954 had Suriname een vergaande mate van politieke zelfstandigheid verworven. Daarom laat de tabel vóór 1975 een grotere stijging arbeidsplaatsen bij de overheid zien dan daarna.

Kort gezegd zijn drie ontwikkelingen verantwoordelijk voor de groeiende arbeidsmarkt: de economische opleving, de politieke machtsverschuiving en de financiële steun uit Nederland. Als we zien dat de economische opleving voor een deel gestimuleerd wordt door ontwikkelingsgelden, dat de grootste groei van arbeidsplaatsen in de overheidssector plaatsvindt en dat ruwweg tweederde van alle geregistreerde werknemers bij de overheid

werkt¹³, dan blijkt dat de arbeidsmarktontwikkeling meer dan een economisch verschijnsel is. Politieke verzelfstandiging en groeiende werkgelegenheid zijn met elkaar verweven.

Met het bereiken van de staatkundige onafhankelijkheid in 1975 begint het totaal aantal arbeidsplaatsen te slinken, eerst in de bedrijven en na 1987 ook bij de overheid (Ministerie van Arbeid 1993). Tegelijkertijd groeit de beroepsbevolking weer en ontstaat werkloosheid, oplopend tot ongeveer 40 procent in de jaren tachtig en negentig.

Remigranten komen in de jaren zeventig en tachtig niet meer vanzelfsprekend op topposities terecht. Dit is de voornaamste reden waarom Bovenkerk remigranten aanmerkt als een 'nieuwe minderheid' (1981, 160). Hij verklaart dit voornamelijk uit de beeldvorming bij gevestigde Surinamers. Zij beschrijven remigranten als protserig, betweterig en 'Nederlands'. De beeldvorming als verklaring voor de arbeidsmarktpositie is echter onvoldoende.

Om te beginnen is de beeldvorming ten aanzien van alles wat uit Nederland komt, en daarmee ook remigranten, niet eenduidig. Nederland is voor Surinamers ook altijd de metropool geweest, de wijde wereld, het voorbeeld, de maatstaf (Sansone 1992; Brana-Shute 1980; Pierce 1973). Waardering en afkeuring, insluiting en uitsluiting zijn gelijktijdig aanwezig.

Aan de ontwikkeling van de arbeidsmarkt is verder te zien dat ook voor niet-remigranten de kansen op werk in de jaren zeventig kleiner werden. De krimpende kansen leidden tot een verscherping van tegenstellingen tussen Surinamers onderling, die soms langs de lijnen van remigranten en niet-remigranten verliepen. De militaire coup van 1980 kan in dit licht gezien worden. Bovenkerk (1981, 170-172) merkt op dat alle coupplegers in Nederland opgeleid waren en eind jaren zeventig remigreerden. De officieren rondom Bouterse kwamen in conflict met de legerleiding over salariering en promotiekansen. Bovenkerk spreekt ook van concurrentie op de arbeidsmarkt en van een generatieconflict (168-169). Ik denk dat de militaire coup onder andere als een verhevigd verdelingsgevecht gezien kan worden.

Het verdelingsgevecht is in grote lijnen als volgt verlopen. Tussen 1945 en 1975 kwamen Surinamers, onder wie remigranten, op hoge posities deels ten koste van Nederlanders. Daarna zijn de meeste functies verdeeld onder Surinamers en moet dus een Surinamer wijken als een andere Surinamer macht wil verwerven. In dit gevecht tussen Surinamers onderling dient de uitsluiting van Nederlanders als model voor de uitsluiting van remigranten als Nederlands-achtigen. Dat vindt men terug in de taal. Een remigrant wordt 'bounty' of 'blaka bakra' genoemd: van buiten zwart, van binnen

blank. In het verschuivende verdelingsgevecht wordt het beeld van de Nederlanders geprojecteerd op remigranten.

Ondanks de negatieve beeldvorming blijven remigranten aan het werk. Dit is in de hele naoorlogse periode het geval en komt allereerst omdat Suriname op veel gebieden aangewezen is op mensen met een Nederlandse opleiding. Er zijn sectoren, bijvoorbeeld de para-medische beroepen, waar iedereen in Nederland is opgeleid omdat er in Suriname geen opleidingen voor bestaan. Ook in grote bedrijven is een aanzienlijk deel van het personeel in het buitenland getraind. In de duurdere horeca en het toerisme, waar veel klanten uit het buitenland verkeren, zijn naar mijn schatting meer dan de helft van alle werknemers en ondernemers remigranten. Naast opleiding bezitten remigranten ook culturele kennis die hen in staat stelt een brug te slaan tussen Suriname en Nederland. Kortom: remigranten komen gemakkelijk aan werk omdat hun kennis en ervaring nodig is. Het blijvend hoge vertrek van Surinamers naar Nederland en de weer toenevende economische afhankelijkheid van Nederland verscherpen dit.

Als we de beeldvorming jegens remigranten verbinden met de ontwikkelingen op de Surinaamse arbeidsmarkt wordt duidelijk dat de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig een dieptepunt waren voor remigranten. Zij hadden meer moeite om een baan te vinden dan in de jaren vijftig of negentig, omdat de concurrentie zo groot was. De militaire coup past in deze ontwikkeling. De balans tussen negatieve en positieve gevoelens tegenover alles wat uit Nederland komt veranderde destijds in de richting van veroordeling en uitsluiting. Dit neemt echter niet weg dat remigranten ook toen door het verblijf in Nederland over genoeg voordelen beschikten om werk en inkomen te verwerven. Dat remigranten in de jaren zeventig een nieuwe minderheid zouden vormen, zoals Bovenkerk stelt, is dus een wat overtrokken beeld.¹⁴ Dat neemt niet weg dat remigranten naast specifieke voordelen ook moeilijkheden ervaren. Nu zal ik wat dieper ingaan op de beperkingen die mijn respondenten ervaren.

Beperkte ontplooiing

Suriname is afhankelijk van in Nederland geschoolde en met Nederland vertrouwde mensen. Desondanks worden remigranten belemmerd in hun carrière. Wat staat hun in de weg? Een paar voorbeelden.

Rama (35)¹⁵ heeft tienduizenden guldens en zijn technische kennis in een rijstbedrijf gestopt. Het startend bedrijf loopt al snel goed en in de rijstsector valt met export veel buitenlands geld te verdienen. Na een jaar is Rama gedwongen om het bedrijf te verlaten omdat de spanningen met zijn Surinaamse partners hoog oplopen. Hij krijgt te maken met verwijten,

achterdocht en zelfs bedreigingen, maar kan geen juridische stappen ondernemen. Hij heeft de Nederlandse nationaliteit en omdat Nederlandse staatsburgers in veel gevallen geen aandeelhouders in bedrijven mogen zijn, was hij genoodzaakt om een onderhands contract te sluiten. In het begin werd dat gedoogd en genoot Rama ruime steun van verschillende ministeries. Maar in het conflict met zijn zakenpartners trekken alle politici de handen van hem af. Uiteindelijk moet Rama genoegen nemen met een veel te lage afkoopsom.

Daiwa (26) is busondernemer en ziet zijn bedrijf failliet gaan omdat hij aangewezen is op ongesubsidieerde brandstof. De gesubsidieerde brandstof wordt aan busondernemers vergeven die een openbaar-vervoervergunning bezitten. Deze ondernemers verzorgen echter maar voor een deel openbaar vervoer. Tegelijkertijd doen zij het particuliere vervoer en kunnen zij iedereen die geen vergunning heeft uit de markt prijzen.

Tanja (31) werkt bij een Ministerie en beschrijft haar kansen als volgt: 'Ze laten je wel wat rommelen in de marge, maar zodra je concrete voorstellen doet stuit je op weerstanden.' De leidinggevende posities binnen de Ministeries zijn de laatste twintig jaar moeilijk te bereiken omdat zij op basis van partijlidmaatschap worden vergeven. Remigranten mogen echter vanwege hun Nederlandse nationaliteit geen lid worden van de meeste partijen. Ongeveer eenderde van mijn respondenten probeert desondanks partijpolitiek actief te worden, maar stuit na korte tijd op grote weerstanden.¹⁶

De aard van de beperking wordt ook duidelijk wanneer we naar gevallen kijken waar het wel lukt de barrières te overwinnen. Tegen het einde van mijn onderzoek krijgt Daiwa een openbaar-vervoervergunning. Een oom heeft zich voor hem ingezet op het Ministerie van Transport. Rik kan binnen korte tijd een stuk felbegeerd landbouwgrond krijgen omdat een van zijn zakenpartners een hoge ex-militair is. Deze twee weten het glazen plafond dat hun carrière belemmert te doorbreken met behulp van gevestigde Surinamers die toegang hebben tot de politieke macht.

Remigranten missen toegang tot coördinerende instanties en de daaruit voortvloeiende machtskansen (Elias 1991, 157). Hun functie in de arbeidsdeling zorgt voor opwaartse mobiliteit, maar de geringe invloed op de machtsdeling beperkt deze. Zij zijn hard nodig in Suriname maar stoten ook tegen een glazen plafond. De beperking ligt in de geringe invloed op de zittende klasse.¹⁷ Dit wordt hachelijk als men promotie wil, het bedrijf groot wordt en de concurrentie met gevestigde elite toeneemt. Het resultaat is een middenpositie in het arbeidsbestel of een bestaan als kleine zelfstandige. De arbeidsdeling blijkt nauw verweven te zijn met de machtsdeling

en de bezetting van politieke functies is van invloed op de klassenstructuur van Suriname (Menke 1991). De huidige middenklasse is een terugkeerdsklasse, terwijl de toplaag bevolkt wordt door de blijvers en terugkeerders van vóór 1980.

In de vorige paragraaf werd duidelijk dat Suriname economisch sterk afhankelijk is van Nederland. Hier blijkt dat op politiek gebied de macht in handen is van een lokale Surinaamse elite. Rondom deze twee polen is het sociaal continuüm dat Suriname en Nederland met elkaar vormen opgebouwd. Veranderingen in de krachtsverdeling op politiek of economisch gebied werken op elkaar in en zijn van invloed op de sociale positie van remigranten. Deze lange-afstandsverhoudingen hebben een concrete vorm in het dagelijks leven van mijn respondenten.

Persoonlijke contacten

Net als de meeste Surinamers hebben mijn respondenten familie in Nederland en Suriname. Telefoon, brief en fax zorgen voor regelmatige communicatie. Het hoofdpstkantoor in Paramaribo is een van de drukste plekken van het land. In Nederland verzorgen reisbureaus zogeheten 'fly now pay later' arrangementen voor het geval dat men met spoed naar Suriname moet; remigranten houden een financiële reserve achter de hand voor een enkeltje Zanderij-Schiphol. Ook de gezinnen van mijn respondenten zijn transcontinentaal: driekwart van alle partners zijn remigranten. De vriendschappelijke bindingen zijn hiermee vergelijkbaar. Van de ondervraagden geeft de helft op dat hun beste vriend of vriendin nog in Nederland woont. In sommige gevallen vliegen vrienden over en weer om geboorte of huwelijk met elkaar te vieren. Een overzicht:

Tabel 5 *Percentage respondenten met familie, vrienden en werkcontacten in Nederland en Suriname*

	Familie	Vrienden	Werk
NL	100%	50%	50%
S	100%	92%	92%

Bron: eigen berekeningen¹⁸

Hoe het leven er in een dermate uitgestrekt netwerk uitziet kan met een voorbeeld verduidelijkt worden.

Joe (34) is geboren in een bosnegerdorp.¹⁹ Zijn ouders sturen hem naar school in Paramaribo en voor studie naar Nederland, waar hij trouwt en vader wordt. De opleiding maakt hij niet af en hij keert na tien jaar als gescheiden man, zonder opleiding of kapitaal, terug naar Suriname. In Paramaribo vindt hij werk bij een houtsnijbedrijf, een industrie waar veel bosnegers werken. Hij woont samen met een Surinaamse vrouw. Na enkele jaren vertrekken de aandeelhouders van het houtsnijbedrijf naar Nederland; Joe wordt directeur. Daarnaast runt hij een toeristisch bedrijf. Tegen betaling van valuta neemt Joe toeristen mee naar zijn geboortedorp. In het dorp helpen zijn familieleden: moeder, lid van een vooraanstaande familie, zorgt voor de steun van de dorpsoudsten, zusters helpen met koken en broers treden als gids of bootsman op. Joe is de mensen in het dorp veel verschuldigd, dat weet hij en daarom gaat hij in op hun wens om met een vrouw uit het dorp te trouwen.

Joe brengt niet alleen toeristen naar het dorp, hij investeert daar ook door bijvoorbeeld een gastenverblijf te laten bouwen en voor onderhoud van wegen en steigers te zorgen. Verder koopt hij hout van dorpsbewoners voor het bedrijf in de stad. Joe is een economische levensader van het dorp. Elke keer dat ik met hem op en neer ging was het busje volgestouwd met goederen.

In de stad gaat Joe op zoek naar toeristen. Hij werft zijn klanten bij hotels en bars. Voor de marketing vraagt hij hulp van Nederlanders die hij kent. Ik moet een advertentie voor hem op papier zetten, iemand anders maakt een radio-reclame. Een econoom maakt een projectplan en hij dient die in bij ontwikkelingswerkers van de Europese Unie. Joe is ook goed bekend met een ambassadeur en gaat regelmatig voor overleg naar hem toe. Via de diplomaat en een kennis bij de Surinaamse Bank weet Joe leningen te verkrijgen. Naast de toeristische activiteiten probeert Joe het houtsnijbedrijf te vergroten. Behalve aan de reguliere werknemers besteedt hij ook werk uit aan familieleden die in de stad wonen. Hij koopt het hout van een oom in zijn geboortedorp. De werknemers vervaardigen met eenvoudige werktuigen (vooral Amerikaanse messen) houtsnijwerk dat later aan toeristen verkocht wordt. Joe bemiddelt tussen vervaardiging en verkoop. De bosnegers zijn op hem aangewezen voor hout, gereedschap, vervoer en verkoop, de toeristen voor contacten met de bosnegers.

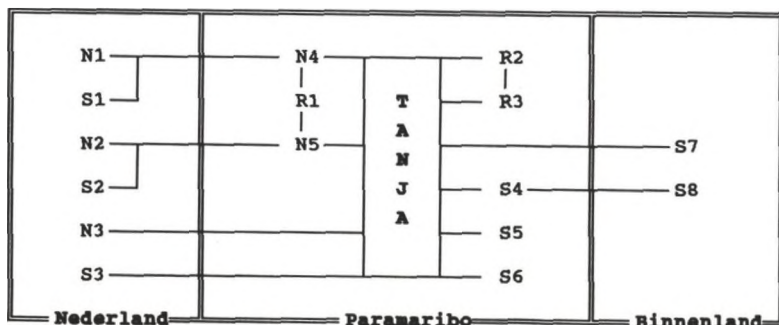
Ook de betekenis die de producten krijgen is mede afhankelijk van Joe. De meeste van zijn werknemers beheersen slechts de meest basale technieken van de houtbewerking en zijn niet altijd op de hoogte van de betekenis van symbolen.²⁰ Om de ontbrekende kennis aan te vullen maakt Joe gebruik van een boek van Richard Price, een antropoloog van de Saramaccaners, de bosnegerstam waartoe Joe behoort. De foto's in dit boek worden

door Joe gekopieerd en als model uitgedeeld aan de werknemers. Als klanten om uitleg van de symbolen vragen grijpt Joe mede terug op de tekst in dit boek. Hij benut dus het archief van een Amerikaanse wetenschapper om een cultuur opnieuw uit te vinden en op de markt te brengen. Door zijn ervaringen in Nederland en de dagelijkse omgang met blanken in Paramaribo is hij op de hoogte van deze afzetmarkt.

Joe maakt gebruik van kennis en contacten die zich uitstrekken van het bos tot aan Nederland en verkoopt de produkten als authentieke kunst uit het oerbos aan toeristen die dat maar al te graag willen geloven. In elk van de drie centra van zijn netwerk, Paramaribo, het dorp en Nederland, heeft hij minstens één centrale persoon die hem steunt. Daarnaast bestaan nog talrijke vertakkingen naar onder andere België, Frans-Guyana, Martinique en Duitsland. In dit geval zijn het vooral de kennis van omgangsvormen en contacten met de diverse sociale groepen die Joe een voordeel verschaffen. Hij onderscheidt zich door sociaal en cultureel kapitaal dat in geen opleiding te leren valt.

Joe lijkt uitzonderlijk en hij is dat ook in eigen kring. Maar in de meeste gevallen heb ik een soortgelijk netwerk gevonden; bovenstaande tabel wijst ook in deze richting. Ter vergelijking heb ik het netwerk van Tanja hieronder weergegeven. Alleen sleutelfiguren onder de vrienden, familie en in het werk zijn afgebeeld.

Netwerkmodel Tanja's regelmatige contacten met personen in Suriname (Paramaribo en binnenland) en Nederland, S=Surinamer, N=Nederlander, R=remigrant

We zien hier een overeenkomstige structuur als bij Joe: het leven van Tanja is gecentreerd in Paramaribo maar kent belangrijke vertakkingen naar het binnen- en buitenland. De contacten buiten Paramaribo worden

deels rechtstreeks en deels door anderen tot stand gebracht. Haar leven speelt zich in die zin af in Suriname en in Nederland.

De netwerken van mijn respondenten kruisen elkaar, soms kennen zij elkaar en veelvuldig hebben zij gemeenschappelijke blanke kennissen. Deze lijnen zijn lokaal gecentreerd rondom vrije-tijdsbestedingen.

Men hoort vaak het verwijt dat Suriname saai zou zijn, maar dit kleine land is veel rijker aan vertier en vermaak dan het op het eerste gezicht lijkt en uit dat aanbod maken remigranten een duidelijke keuze.²¹ Slechts één van hen is actief in een kerkgenootschap, twee andere bezoeken kerkdiensten. Een goede kans mijn respondenten te ontmoeten heeft men in de zwemverenigingen en jogginggroepen; de helft is er lid van. Nog groter is de kans in een viertal disco's en bars. Driekwart van mijn respondenten komt daar geregeld. Deze uitgaans- en sportgelegenheden vertonen overeenkomstige kenmerken die ik aan de hand van één discotheek kan verduidelijken.

Touché is al jaren de meest populaire disco van Suriname. De toegangs- en consumptieprijzen zijn gemiddeld en het publiek is etnisch gemengd. Welgestelde Surinamers en buitenlanders komen hier bijzonder vaak. Er zijn twee dansruimtes, de één voor Latijns-Amerikaanse en Caribische muziek, de ander voor Noord-Amerikaanse muziek van verschillende stijlen. Beneden is de muziek zeker zo actueel als in een doorsnee disco in de Randstad, alleen de variatie ontbreekt. Men heeft van de nieuwste trend slechts een handjevol nummers en die worden steeds herhaald. Er zijn dus verschillende stijlen met daarbinnen beperkte variaties.

In elk opzicht is *Touché* een cultureel gemengde gelegenheid. Voor Surinamers zijn het de Amerikaanse en Nederlandse elementen die lonken: het vleugje wijde wereld. Voor buitenlanders is *Touché* anders en vreemd genoeg om attractief te zijn. De tussenvorm biedt de juiste mix uit toegankelijkheid en exotiek.

De vermenging van uiteenlopende cultuurvormen is zeker voor Suriname niet nieuw. Dit is al aan de gang sinds de Europeanen de inheemsen verdreven, Afrikanen importeerden en Aziaten wierven. Uit de vele ingrediënten is na verloop een nieuwe, instabiele, open en omstreden variant ontsproten: de Surinaamse cultuur. Wat het ene moment als de Surinaamse cultuur uitgestald wordt, valt het andere moment uiteen in de creoolse, hindoestaanse of Javaanse cultuur. Het bestaan van een overkoepelende cultuur met eigen naam is nauw verweven met de sociale ontwikkeling.

Met de groeiende onafhankelijkheid en welvaart is een lokale elite in de positie gekomen om de eigen taal en leefwijze op te waarderen en de hegemonie van Nederland te verbreken. Hun eigen cultuur was echter ook een

mengsel van Nederlandse, afro-Surinaamse en aziatisch-Surinaamse elementen, ontstaan in het proces van sociale stijging van een locale elite. In het stijgingsproces werden de concurrerende groepen niet alleen in macht, maar ook in gedrag gelijkjer aan elkaar.²² Het voorlopige eindpunt van deze vermenging was 1975, toen Pim de la Parra de film *Wan Pipel*, één volk, maakte. De drie eeuwen lang ondergeschikte groepen hadden de volle soevereiniteit verworven en voelden zich gelijk en misschien wel superieur aan de voormalige kolonisator. De relatieve uitsluiting van alles wat uit Nederland komt is een aspect van de vorming van een Surinaams bewustzijn met een bijbehorende cultuur. Dat de Surinaamse cultuur uit tal van bestanddelen opgebouwd is, is tot op heden zichtbaar.

In de cultuurtheorie krijgen dergelijke mengsels, amalgamen, cocktails, of om een Surinaams woord te gebruiken: 'moksi', de laatste jaren veel aandacht. Het proces waarbij uit verschillende culturen een nieuwe vorm ontstaat wordt creolisering (Hannerz 1987, 1992) of hybridisatie (Nederveen-Pieterse 1994) genoemd. Creolisering veronderstelt uitwisseling, vloeiende overgangen en vermenging en past daarom uitstekend bij het begrip continuüm. Omdat migratietheoriën geen aandacht besteden aan creolisering is de transnationale benadering van De Swaan, die hier wel op ingaat, beter geschikt als algemeen kader.

Remigranten spelen in het creoliseringsproces een bijzondere rol omdat zij in hun biografie de oorspronkelijk gescheiden elementen verenigen. Mijn respondenten zijn actief betrokken bij de totstandkoming van nieuwe mixturen. Bij Joe kwam dat al naar voren en ook bij Otto, eigenaar van een restaurant.

In Suriname bestaat een grote hoeveelheid recepten voor kigerechten en één daarvan heet 'bruine kip'. Bij Otto (28) staat dit als 'sranan fworu', Surinaamse vogel, op de kaart. Van een specifieke bereidingswijze wordt in de keuken van de remigrant Surinaamse kip gemaakt. Dit gebeurt wanneer een bepaald Surinaams recept niet meer tussen andere Surinaamse gerechten staat, maar op het menu met American Barbecue en een Hollandse pot moet wedijveren. Deze nieuwe creolisering gaat gepaard met de versterkte afhankelijkheid van Nederland net zoals het ontstaan van een Surinaamse cultuur verweven is met de weg naar onafhankelijkheid. Het begrip sociaal continuüm attendeert ons op de samenhang tussen culturele vermenging en veranderende machtsbalansen.

Onder druk van verarming en instabiliteit heeft het Surinaams nationalisme aan kracht verloren. De gerichtheid op het buitenland is weer heel sterk.²³ Tevens krijgt het creoliseringsproces een andere richting: voor het eerst zijn het Nederlandse elementen die aan betekenis winnen ten opzichte van een enigszins dominante Surinaamse cultuur. Maar tegelijkertijd ver-

stevigt het proces die delen van de Surinaamse culturen die in de mix worden opgenomen. Het houtsnijwerk is stukken minder authentiek dan menig koper meent maar nog altijd Saramaccans, en de waardering van de bosnegers door toeristen kan de regeerders in Paramaribo ertoe bewegen bij de ontwikkeling van het binnenland meer rekening met hen te houden. De culturele ontwikkeling vertoont ook een relatief eigen dynamiek. De nieuwe middenklasse, die nog geremd wordt door een politieke elite, hoort al bij de culturele bovenlaag. De nieuwe mengvorm manifesteert zich lokaal, in een aantal uitgaansgelegenheden en vrijetijdsactiviteiten, kortom in het leven van remigranten.

Identificatie

Het uitgestrekte netwerk en de culturele competitie roepen onder andere de vraag op met wie de remigranten zich verbonden voelen. Gevoelens van verbondenheid en afkeer komt men in Suriname met regelmaat tegen. De Swaan (1994) omschrijft 'sociale identificatie' als 'het proces waarin bij mensen het gevoel ontstaat dat sommigen "hetzelfde" zijn als zij en anderen daarentegen juist heel verschillend.' Dit is een dynamischer en meer op wederzijds handelen georiënteerd uitgangspunt dan het begrip identiteit, dat vaak gebruikt wordt alsof het om een eigenschap van een individu gaat (Hall 1991).

Het Caribisch gebied wordt gekenmerkt door omvangrijke migratie (Richardson 1989, Knight 1990), vooral naar de voormalige koloniale metropolen. Dit is niet alleen een teken van economische uitzichtloosheid, maar ook van een zwakke emotionele binding met de medeburgers in de jonge naties. Als het vertrek aangeeft dat men zich op dat moment onvoldoende verbonden voelt met zijn geboorteland, dan zou de terugkeer geïnterpreteerd kunnen worden als verandering van mening. Men heeft zijn wortels ontdekt, in Nederland of tijdens een verblijf in Suriname. Tanja: 'Toen ging ik voor stage naar Suriname. Ik zat in de bus en daar viel ik niet op, dat waren mijn mensen, dit is mijn land dacht ik.' Kort na de terugkeer begint het proces van identificatie zich om te keren. Men ontdekt dat het verblijf in Nederland zijn sporen heeft achtergelaten, mede omdat Surinamers de remigranten daarop wijzen. Shandra (31): 'Als je naar Nederland komt dan ben je anders en kom je hier ben je ook anders.'

Met deze dubbelheid van gevoelsbindingen in het achterhoofd is het makkelijker om te begrijpen hoe de remigranten met mij omgaan. In de antropologie en etnografie heb ik geleerd dat de toegang tot de onderzoeksgroep een grote stap is. Daarom heb ik mij er uitvoerig op voorbereid

hoe ik in contact zou kunnen komen met respondenten en hoe ik van een nuchter gesprek tot een participerende observatie zou geraken. Tot mijn verbazing werd ik al door de eerste respondenten uitgenodigd om bij hen te overnachten. De contacten werden snel persoonlijk, direct en soms intiem.

Dat ligt er om te beginnen aan dat men bij een buitenstaander makkelijker zijn hart kan uitstorten. Ik hoor niet bij de knellende gemeenschap. Shandra: 'Er zijn overal slangen onder het gras (...) Het is zo een kleine gemeenschap hier, net een dorp.' Dit is het tegendeel van de 'vertrouwen-winnen-door-inleving' methode. Men vertrouwt de buitenstaander juist omdat hij niet alles begrijpt en weet. Maar er is meer aan de hand. In gesprekken met Surinamers laat ik soms mijn Duitse nationaliteit blijken om afstand nemen van Nederlanders. Dat heeft het effect dat Surinamers opener worden over hun wrok en wrevel jegens Nederlanders. Bij remigranten werkt dit niet: zij negeren dat ik Duitser ben. Ik mag me niet losmaken van Nederland en opgaan in de onderzoeksgroep, want voor hen is het belangrijk dat ik Nederlander ben. Door over de Amsterdamse grachten of Wim Kok te praten kunnen zij eventjes weer aanschuiven bij Nederland. Ik ben voor hen niet alleen als buitenstaander waardevol, maar vooral als insider in Nederland. Zij identificeren zich met dat stukje Holland dat ik voor hen in Suriname kan zijn.

In Nederland missen de remigranten Suriname en in Suriname missen zij Nederland. Bovenkerk beschrijft dit als een toestand van gespletenheid of verscheurdheid (1974, 1976). Ik denk dat wij eerder van een proces moeten spreken van veranderende identificaties in de loop van migratie die door de betrokkenen soms als verscheurdheid ervaren worden. Er zijn niettemin ook ervaringen die iets anders tonen dan verscheurdheid.

Verscheurdheid zou kunnen betekenen dat mijn respondenten zich of afzetten of aangetrokken voelen tot Nederland en Suriname. Maar dat ligt vaak iets anders. Om te beginnen zijn remigranten meestal voorzichtig met generalisaties over Nederlanders of Surinamers. Otto: 'De Nederlander of de Surinamer bestaat niet.' Dat betekent echter niet dat toewijzing van positieve of negatieve kenmerken niet voorkomt. Remigranten gebruiken herhaaldelijk verwijzingen naar Nederland of Suriname, maar dan wel op een specifieke manier. Een langer fragment uit een interview met Patricia (25):

(Ik:) Ik wilde daar later nog op te spreken komen, maar hoe gaan mannen en vrouwen dan om met elkaar in Suriname? (Patricia:) Okay, onder vrienden is dat anders, ik heb een heleboel mannelijke vrienden die respect voor me hebben (...). Maar ik vind over het algemeen, het is moeilijk om dat over één kam te scheren, ik denk dat de mensen over het algemeen zoiets hebben van: bepaalde dingen zijn mannezaken en bepaalde dingen zijn vrouwenzaken en vrouwen horen zich niet

te bemoeien met wat mannen zouden moeten doen. (...) (Ik:) En in Nederland? (Patricia:) Daar heb je natuurlijk ook mensen tussen zitten die zo doen, maar het is niet meer op zo'n grote schaal. (...) Kan zijn dat ze in hun achterhoofd nog steeds zo denken maar men laat het dan minder doorschemeren.

Ten eerste wordt hier duidelijk hoe voorzichtig Patricia met de indelingen omgaat. Bovendien opent zij met een verwijzing naar haar vriendengroep die zich van het algemeen Surinaams patroon onderscheidt. Op deze manier ontkomt zij aan een eenduidige identificatie. Patricia waardeert bepaalde gedragingen die meer mensen in Nederland vertonen en vindt dat terug in haar vriendenkring. Dat brengt Patricia er echter niet toe zich met Suriname te 'des-identificeren' (De Swaan, 1994). Net als de andere remigranten doet zij moeite om in Suriname een omgeving te vinden die bij haar past:

Bij *Pedros* en *Sherazade* heb ik het gevoel dat ik op mijn gebied ben. Kijk, ik doe me nooit anders voor dan ik ben maar soms krijg je wel het gevoel dat je dat zou moeten doen, maar dat gevoel dat heb ik op die twee plaatsen niet. Daar is niemand die je van top tot teen aankijkt en vervolgens weer rent naar zijn vriend of vriendin en vertelt hoe belachelijk je weer bent. Bijvoorbeeld je mag hier niet beginnen te dansen op een plek als je daar zin in hebt, men kijkt je zo raar aan. Ik doe het wel, ik doe het keihard toch, maar ik ben me er wel van bewust dat erover geluld wordt.

De meeste uitspraken waaruit een identificatie gedestilleerd zou kunnen worden blijken bij nadere analyse even open en gedifferentieerd. Er is sprake van een bereidheid om zich met bepaalde mensen en gedragingen uit Nederland en Suriname te vereenzelvigen. Maar deze meerzijdigheid leidt niet tot 'gespletenheid'. Tanja: 'Dat probeer ik je juist uit te leggen. Als je toch overal tussenin valt, dan maakt het niet uit en dan kan je een keuze maken.'

Mijn respondenten identificeren zich niet eenduidig, zij houden precies het midden tussen de mogelijkheden tot nationale identificaties. Soms proberen zij om aan de begrippen Surinaams of Nederlands te ontkomen. Shandra gebruikt uitdrukkingen als 'Europees' en 'modern' tegenover 'traditioneel', Joe en Peter noemen zich herhaaldelijk 'wereldburger'. Het ontbreken van een begrip zou erop kunnen duiden dat de remigranten niet gespleten zijn, maar zich identificeren met een formatie die voor hen nog geen naam heeft. Misschien denken zij aan iets dat Sansone wel eens 'Suriland' (1992) genoemd heeft, het geheel dat Nederland en Suriname met elkaar vormen.

Als er zoiets bestaat als een transnationale identiteit dat is deze nog zwak, voorlopig en moeilijk aan te wijzen. Ik denk dat bovenstaande uitspraken wel ruimte bieden voor een dergelijke interpretatie. In elk geval is er geen sprake van onoplosbare gespletenheid en één van de meest actuele onderwerpen in de Surinaamse politiek laat zien dat ook andere mensen naar wegen zoeken om de feitelijke banden tussen Nederland en Suriname een naam en een vorm te geven.

Een toekomst?

Een aantal Nederlandse Surinamers hebben in 1993 vanuit Nederland het 'Manifest voor de redding van Suriname' opgesteld waarin zij oproepen tot een referendum in Suriname over de staatkundige verhouding met Nederland. Zij hopen dat de Surinamers zich uit zullen spreken voor een samenwerking met Nederland in een gemenebest- of koninkrijksverband. Als argumenten voeren zij de economische afhankelijkheid, de geïsoleerde positie van de Surinaamse politieke elite, de culturele verbondenheid en migratie aan. Maar één argument wordt in kranteartikelen het meest gebruikt: de Nederlandse Antillen hebben ook een referendum gehouden waarin de bevolking zich in meerderheid voor een verblijf in het koninkrijk heeft uitgesproken. Het kader dat Theo Para in de *Weekkrant Suriname* (29 december 1994) schetst heet daarom 'Suriname in Nederlands-Caribisch perspectief'. Para vermijdt zorgvuldig om uit te spreken dat Nederland zeggenschap zou krijgen over Suriname. Daarvoor in de plaats dringt hij aan op het zelfbeschikkingsrecht van de Surinamers 'evenals het broedervolk van de Antillen' (*Weekkrant Suriname* 8 juni 1995). De Antillen, Aruba en Nederland vertonen 'echte verwantschap en onderlinge verbondenheid' (*Weekkrant Suriname* 9 januari 1995) en bij die verwantschapsgroep hoort ook Suriname.

De identificatie neemt dus een omweg: door zich met Antillianen te identificeren die deel uitmaken van het Koninkrijk, is het mogelijk Suriname en Nederland te integreren. Deze retoriek weerspiegelt voor een deel feitelijke samenhangen; voor een deel is het een middel om gevoelens van verbondenheid naar een hoger integratieniveau te tillen. In overeenstemming met de theorie van De Swaan worden voor deze identificaties begrippen gehanteerd die aan de onmiddellijke omgeving ontleend zijn: broeder en verwanten. Dat hierbij de omweg via de Antillen bewandeld wordt, heeft te maken met het feit dat voor sommige Surinamers de herinneringen aan geweld en uitbuiting door blanken nog te recent is.

Het referendum was ook inzet van de recente verkiezingsstrijd in Suriname. Dat is des te opmerkelijker omdat de laatste veertig jaar politieke onafhankelijkheidsbewegingen in de Caraïben een grote rol gespeeld hebben. Knight spreekt hier zelfs van quasi-religieuze bewegingen (1990, 313). Maar met het falen van de nationale zelfstandigheid is de identificatie met Suriname verzwakt. De remigranten en de referendisten laten zien dat daarvoor in de plaats een bereidheid kan groeien om betrokken te raken bij mensen uit twee naties. Aan beide kanten van de oceaan zoeken mensen naar een integratieniveau dat de betrokken landen te boven gaat. Zij doen dit met overtuiging en uit noodzaak. Dat familie en vrienden in Suriname armoede lijden, dat Surinamers daarvoor medeverantwoordelijk zijn, noopt tot ongewone oplossingen. De vorm die dit krijgt kan iets representeren waarvoor de remigranten nu nog geen woorden hebben.

Conclusie

Bovenkerk noemt remigranten een nieuwe minderheid, maar volgens mijn waarnemingen zijn zij een nieuwe middenklasse. Voor een deel verdwijnt dit verschil van mening in een tijdsperspectief. Maar er blijven beperkingen in Bovenkerks beschrijving en verklaring die ik hierboven uiteenzet heb.

De voornaamste veranderingen in de Surinaams-Nederlandse verhoudingen en de positie van remigranten hebben plaatsgevonden rond 1975, de tijd dat Bovenkerk zijn veldwerk deed. Tot en met de jaren zestig behoorden remigranten in elk opzicht tot de maatschappelijke bovenlaag van Suriname. Deze positie verloren zij in de jaren zeventig. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was een dieptepunt voor Surinaamse remigranten. Sindsdien is hun positie verbeterd, vooral op economisch en cultureel terrein. De beperkte invloed van remigranten op het politieke bestel leidt ertoe dat zij over het algemeen uitgesloten blijven van topfuncties.

Het sociaal continuüm dat Nederland en Suriname vormen is opgebouwd rond twee krachtscentra: de economische macht in Nederland en de politieke macht in Suriname. De meeste Surinamers en alle remigranten hebben meer of minder toegang tot Nederlandse en Surinaamse bronnen. Als de verhouding tussen die bronnen anders wordt, ziet men ook de positie van remigranten veranderen. Tussen 1945 en 1975 verschuift op alle terreinen de macht van Nederland naar Suriname. Gezag, winst en beschaving worden vaker locale aangelegenheden. Suriname wordt relatief onafhankelijk en remigranten hebben het in die krachtverdeling moeilijk. Zodra de meeste banen en functies vergeven zijn begint een verdelingsgevecht tussen

Surinamers onderling. De militaire coup is er een duidelijk voorbeeld van. In dit gevecht worden remigranten gestigmatiseerd op basis van hun Nederlandse achtergrond. Dat neemt echter niet weg dat er ook een zekere waardering blijft bestaan voor alles wat uit Nederland komt. Alleen de balans tussen negatieve en positieve oordelen verschuift. In het onafhankelijkheidsproces is tevens een lokale cultuur uit de marge naar de top geklommen: een mix uit vier continenten bereikt een beperkte stabiliteit. Dit is de tijd waarin het Surinaams nationalisme hoogtij viert. Sindsdien is het Surinamisme weer op zijn retour; de nadruk op een eigen Surinaamse cultuur heeft iets defensiefs gekregen. De verzwakking van de Surinaamse cultuur gaat gepaard met een grotere zichtbaarheid van de verschillende hindoestaanse, creoolse, Javaanse en andere bestanddelen. Nog duidelijker is echter dat Nederlandse invloeden weer belangrijker worden - deze keer van onderop en niet van bovenaf zoals in koloniale tijden. Ik heb laten zien dat remigranten zowel consumenten als producenten van deze hedendaagse cultuur zijn.

In de contacten van alledag zoeken zij naar een manier van leven die recht doet aan hun Nederlandse en Surinaamse achtergrond. Door de verarming van Suriname is deze zoektocht veel vaker succesvol dan ten tijde van Bovenkerk. Kennis, kennissen en kapitaal uit Nederland helpen een heel eind. Maar als remigranten investeren of proberen carrière te maken, blijken zij aangewezen op lokale contacten, het Surinaamse paspoort, partijtjidmaatschappen en vergunningen. Ik heb beschreven dat zij in conflict komen met de gevestigde elite en tegen een glazen plafond in hun ontplooiingsmogelijkheden stoten, omdat zij lokale politieke invloed ontberen. Het komt daardoor minder vaak voor dat respondenten menen hun heil uitsluitend in Suriname te moeten zoeken. Remigranten houden in de jaren negentig de deur open naar twee kanten en ik heb laten zien dat dit ook voor hun identificaties van toepassing is.

Met andere woorden: de veranderde economische balans in het continuüm levert in de jaren negentig voordelen op die des te harder nodig zijn omdat de politieke balans sinds de jaren zeventig ten gunste van gevestigde Surinamers doorslaat. Als Surinamers daadwerkelijk voor een samenwerking in Koninkrijksverband zouden stemmen kan dit veranderen. Tot die tijd zijn de remigranten, in het midden staand van het continuüm dat Suriname en Nederland met elkaar vormen, erop aangewezen - en in staat - om te leven met twee landen.

Noten

* Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie sociologie. Mijn dank aan Bart van Heerikhuizen voor zijn kritiek op een eerdere versie.

1. 'Switi sranang' betekent letterlijk het 'zoete Suriname' of beter het geliefde en mooie Suriname.

2. Een sociale positie vat ik op als een kruispunt van relaties die verder kunnen strekken dan het land waar men verblijft. Een positie houdt dus geen formele omschrijving van het gedrag in. Zie voor een korte discussie Goudsblom (1991, 77-78) tegenover Dahrendorf (1969).

3. Een van de verdiensten van Bovenkerk is het inzicht dat remigranten zich niet van andere Surinamers onderscheiden door een sterkere emotionele of ideologische betrokkenheid bij hun land. Ook Surinamers die niet terugkeren uitent heimwee naar het leven in de tropische warmte, het Surinaamse voedsel, de kleinschaligheid van het dagelijkse leven en de weelderige natuur. Voor literatuur over *remigratie die niet in de tekst opgenomen is*, zie: Cavaco 1993; Chierkoet 1990; Colton 1993; Gmelch 1992; Hirschfeld & Berckenkamp 1981; King 1986; Migratie Instituut 1983.

4. Omdat tijdens mijn voorbereidingen bleek dat onderzoek naar oudere remigranten gaande was waarvan ik gebruik kon maken (Peetoom e.a. 1994), heb ik me beperkt tot jongere remigranten. De leeftijd van mijn respondenten varieert van 25 tot 41 jaar. Deze leeftijdsgroep omvat 40% van alle remigranten. Suriname telt ongeveer 40% hindoestanen (Indiërs), 27% creolen, 15% Javanen, 10% boslandcreolen en verder inheemse 'indianen', Chinezen, Libanezen, sefardische Joden, Europeanen en migranten uit buurlanden (Gobhardan-Rambocus e.a. 1993). Een indeling in etnische groepen is in de dagelijkse praktijk gangbaar en

een theoretische beschrijving van Suriname als 'plurale of gesegmenteerde samenleving' van etnisch-culturele groepen die naast elkaar binnen één staat leven (Hoetink 1961) lijkt voor de hand te liggen. Maar dan wordt aan etniciteit een verklarende werking toebedeeld, terwijl ook aangetoond kan worden dat bijvoorbeeld etnische conflicten toenemen als gevolg van een sterker wordend gevecht om schaarse middelen (Wertheim 1966; Despres 1975). Verder is een indeling in etnische groepen veel minder duidelijk dan ze lijkt. De Caraïbische samenlevingen worden juist gekenmerkt door voortgaande culturele vermenging (Mintz 1971, 1974; Drummond 1980; Knight 1990; Agerkop 1992; Sansone 1992). Invloeden uit Europa en Noord-Amerika spelen evenzeer een rol als die van etnische groepen op elkaar. Op veel gebieden leven de etnische groepen niet naast elkaar, zoals in een mozaïek, maar door en met elkaar. Tenslotte is de etniciteit van een *enkeling variabel*: wie voor zijn ouders een creool is, kan voor een Nederlander een Surinamer zijn en voor een boslandcreool een Nederlander. Huwelijken tussen verschillende groepen en opeenvolgende bewustwordingsbewegingen maken de indelingen steeds ingewikkelder. Door dit beweeglijk geheel heen lopen bovendien nog tal van andere indelingen, zoals die in remigranten en niet-remigranten. Uit de literatuur en mijn eigen onderzoek komt naar voren dat de laatste indeling etniciteit overschaduwde. Dat migratie dwars door etnische scheidslijnen heen kan lopen werd later ook door Hoetink beschreven (1985).

5. Anders dan in migratietheorieën (McNeill 1994; Appelyard 1991; Penninx & Selier 1992; Massey e.a. 1993; King 1993; Muus 1995) gaat het dus niet om een verklaring voor migratie, maar om

een analyse van de positie van remigranten in een transnationale optiek.

6. De remigratiecijfers zijn als volgt samengesteld uit CBS statistieken: emigratie naar Suriname van Nederlanders met geboorteland Suriname en van personen met de Surinaamse nationaliteit. In theorie kan de tweede groep ook personen bevatten die niet in Suriname geboren zijn, dus niet remigreren, maar wel de Surinaamse nationaliteit bezitten. Deze groep is echter verwaarloosbaar klein.

7. Ik heb de indruk dat de meeste Nederlanders denken dat Surinamers zwart zijn en een christelijke opvoeding hebben. Dit gaat op voor de immigranten in de jaren zestig en waarschijnlijk is dit beeld destijds ontstaan. In de jaren negentig is een meerderheid van de Surinamers in Nederland van Indiase of Indonesische oorsprong en hindoestaan of moslim.

8. Migratiebeleid heeft vaker onbedoelde gevolgen. Zie: Burgers & Engbersen (1995, 225) en Fielding (1993, 43).

9. Hierover heb ik met Marein van Schaaik gesproken. Enkele van zijn cijfers komen ook terug in een artikel in de *Weekkrant Suriname* van 8 januari 1995. Uitgebreide, maar gedeeltelijk oudere economische informatie is te vinden in: Van Schaaik 1991.

10. Er zijn verschillende mogelijkheden om het inkomen per hoofd te berekenen. Van Schaaik (telefonisch gesprek) geeft de voorkeur aan de som van lonen plus uitkeringen gedeeld door het aantal inwoners. Op deze manier worden winsten uit eigendom en handel van een zeer kleine groep niet meegerekend, waardoor een beter beeld van de welvaart van de modale Surinamer ontstaat. Op die manier komt hij uit op een inkomen per hoofd van de bevolking van \$ 230 voor 1994.

11. De Nederlandse Bank, de Surinaamse Bank en andere instellingen doen op dit moment pogingen om greep op de illega-

le overmakingen te krijgen.

12. Men zou kunnen denken dat de veranderende positie van remigranten mede afhangt van het aantal remigranten tegenover Surinamers die nooit weg zijn geweest. Hoe meer remigranten hoe sterker hun positie? Dit gaat niet op. Juist in de tijd dat er maar vrij weinig remigranten waren, voor 1970, hadden zij de beste maatschappelijke positie. Toen in de jaren zeventig meer mensen vertrokken en er ook meer terugkeerden werd de positie van remigranten alleen maar slechter.

13. Van de ruim 80.000 geregistreerde werknemers in 1991 zijn er bijna 51.000 in dienst van de overheid. Naast vertekening die hier een rol speelt is het belangrijk om te weten dat slechts een deel, tussen eenderde en eenvierde, van de potentiële beroepsbevolking (leeftijdsklasse 15-60 jr.) geregistreerd wordt. Een aanstelling bij 'lanti', de overheid, is gewild omdat er goede sociale voorzieningen en contacten mee gepaard gaan.

14. Hierachter schuilt een theoretische beperking. Bovenkerk ging er van uit dat remigranten al een deel van de Surinaamse samenleving waren. Daardoor zag hij niet welke betekenis de banden met Nederland hadden. Kennissociologisch past dit bij de ontwikkeling van de Suri-naams-Nederlandse verhouding: alle tekenen wezen op autonomie, Suriname zou eindelijk los komen te staan van Nederland.

15. Alle namen zijn veranderd.

16. Er zijn ook tegenvoorbeelden. De huidige minister van Justitie, S. Girjasing, is in 1991 geremigreerd. Het lijkt erop dat hij door gevestigde politici is binnengehaald. Of hij nog de Nederlandse nationaliteit bezit, eventueel naast de Surinaamse, is onderwerp van speculaties en verwijten van de oppositie.

17. Dit lijkt op een gevestigden-buitenstaandersfiguratie (Elias & Scotson

- 1985). Maar er is meer aan de hand: wat als nadeel werkt, het verblijf in Nederland, is tegelijk ook een voordeel. Remigranten zijn gevestigden noch buitenstaanders, of juist allebei. Zie voor een toepassing van deze begrippen op migratiebewegingen Treibel (1993) en de meer genuanceerdere Bauböck (1993).
18. Mijn respondenten zijn geneigd om mensen die zij al heel lang niet meer gesproken of gezien hebben als vrienden op te geven. Dat zouden wij ook doen wanneer ons het gevoel bekruipt dat wij eigenlijk behoorlijk alleen zijn en dan een onderzoeker komt om te vragen naar vriendschappelijke contacten. Ik heb zoveel mogelijk geprobeerd alle contacten te verifiëren door vragen te stellen naar het tijdstip, de aard en de omvang van de contacten.
19. Het begrip bosneger wordt door hem zelf gebruikt.
20. Misschien omdat voor veel bosnegers aluminium potten en pannen hedendaagse sier- en statusobjecten zijn.
21. Suriname telt meer dan tien dansgelegenheden, enkele grote podia, theaters en concertzalen en een grote hoeveelheid eetgelegenheden. Elke week zijn er meerdere concerten, bijeenkomsten, lezingen en feesten. Daarbovenop komt nog een uitgebreid aanbod aan verenigingen, partijen, kerken en organisaties. In een artikel in *de Volkskrant* (23 november 1995) wordt weer eens het klaaglied gezongen van een saai Suriname. Toegegeven, er is vaak veel van hetzelfde en een kosmopoliet voelt zich er waarschijnlijk niet thuis. Maar genoeg te doen en te beleven valt er altijd, zeker in verhouding tot het inwonertal van 410.000.
22. Hier bouw ik mede voort op Elias ideeën over 'Amalgamisierung' (Elias 1976, 341-350).
23. Voor de meeste Surinamers bleef Nederland misschien altijd een grote rol spelen. Genoemde veranderingen gaan daarom in iets sterkere mate op voor de midden- en bovenlaag.

Literatuur

- Agerkop, Terry (1992) Sranan, cultuur in Suriname, In: Chandra van Binnendijk en Paul Faber (red.) *Sranan, Cultuur In Suriname*, Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen en Rotterdam: Museum voor Volkenkunde, 10-15.
- Anderson, Benedict R. O'G. (1992) *Long-Distance Nationalism*. The Wertheim Lecture, Amsterdam: Centre for Asian Studies.
- Appleyard, Reginald T. (1991) *International Migration: Challenge for the Nineties*. Geneva: International Organization for Migration.
- Bakker, Eveline e.a. (1993) *Geschiedenis van Suriname*. Zutphen: Walburg Pers.
- Bauböck, Rainer (1993) Etablierte und Außenseiter, Einheimische und Fremde. Anmerkungen zu Norbert Elias' Soziologie der Aussgrenzung. In: Helga Nowotny en Klaus Taschwer (Her.) *Macht und Ohnmacht im neuen Europa. Zur Aktualität der Soziologie von Norbert Elias*. Wien: Universitäts-Verlag, 147-166.
- Böcker, Anita (1992) Gevestigde migranten als bruggenhoofden en grenswachters: kettigmigratie over juridisch gesloten grenzen. *Migrantenstudies*, 8 (4): 61-87.
- Bovenkerk, Frank (1974) *The Sociology of Return Migration: A Bibliographic Essay*. Den Haag: Martinus Nijhoff.

- Bovenkerk, Frank (1976) *Wie gaat er terug naar Suriname? Een onderzoek naar de retourmigratie van Surinamers uit Nederland 1972-1973*. Amsterdam: Anthropologisch Sociologisch Centrum.
- Bovenkerk, Frank (1981) Why Returnees Generally Do Not Turn out to Be 'Agents of Change'. The case of Surinam. *Nieuwe West-Indische Gids*, 55 (3/4): 154-173.
- Bovenkerk, Frank (1983) Retourmigratie van Surinamers en Antillianen. In: Ph.J. Muus, R. Penninx e.a., *Retourmigratie van Mediterranen, Surinamers en Antillianen uit Nederland*. Onderzoek in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Boyd, Monica (1989) Family and Personal Networks in International Migration: Recent Development and New Agendas. *International Migration Review*, 23 (3), 638-670.
- Brana-Shute, Gary (1980) Some Aspects of Youthful Identity Management in a Paramaribo Creole Neighborhood. *Nieuwe West-Indische Gids*, 54 (1) : 1-20.
- Bruijne, G.A. de & A. Schalkijk (1994) Kondreman en P'tata; Nederland als referentiekader voor Surinamers. In: A.J. Brahim e.a. (red.) *Suriname in het Jaar 2000*. Baarn: Bosch en Keuning.
- Buddingh', Hans (1995) *Geschiedenis van Suriname*, Utrecht: Het Spectrum.
- Budike, Fred (1982) *Surinamers in Nederland, de migratie van 1687 tot 1982*, Amsterdam: Instituut Voortgezet Agogisch Beroepsonderwijs.
- Burgers, Jack & Godfried Engbersen (1995) Mondialisering, migratie en illegale vreemdelingen. In: J. Heilbron & N. Wilterdink (red.) *Mondialisering*, Amsterdam: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift en Groningen: Wolters Noordhoff.
- Cavaco, Carminda (1993) A Place in the Sun: Return Migration and Rural Change in Portugal. In: Russell King (ed.) *Mass Migration in Europe*, London: Bellhaven Press, 174-193.
- CBS (1993) *Statistisch jaarboek 1993*. 's Gravenhage: CBS.
- CBS (1994) *Surinaamse en Antilliaanse bevolking in Nederland, 1 januari 1994*, Maandstatistiek van de Bevolking 1994/10.
- Chierkoet, Radha E. (1990). *Barricaden op de weg terug. Doctoraalscriptie over een onderzoek naar belemmeringen bij de remigratie van individuele Surinaamse remigranten*. Universiteit van Amsterdam.
- Chiot, Daniel & Thomas D. Hall (1982) World-System Theory. *Annual Review of Sociology*, 8, 81-108.
- Colton, Nora Ann (1993) Homeward Bound: Yemeni Return Migration. *International Migration Review*, 27 (4), 870-882.
- Despres, Leo A. (ed.) (1975) *Ethnicity and resource competition in plural societies*, The Hague: Mouton.
- Drummond, Lee (1980). The Cultural Continuum: A Theory of Intersystems. *MAN*, 15: 352-374.
- Elias, Norbert (1976) *Ueber den Prozeß der Zivilisation*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Elias, Norbert & John L. Scotson (1985) *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Den Haag: Ruward.
- Elias, Norbert (1991) *Was ist Soziologie?* München: Juventa.

- Fielding, Anthony (1993) Mass Migration and Economic Restructuring, en: Migrants, Institutions and Politics: The Evolution of European Migrant Policies. In: Russell King (ed.) *Mass Migration in Europe*. London: Bellhaven Press, 7-18, 40-64.
- Gibbs, Winston (1991) The Changing World Economy and the Industrial Development of Guyana and Surinam. In: Henry Jeffrey & Jack Mencke (eds.) *Problems of Development of the Guianas*. Paramaribo: Anton de Kom Universiteit.
- Gmelch, George (1992) *Double Passage*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Gobardhan-Rambocus, Lila (1993) Het Surinaams Nederlands. In: Lila Gobardhan-Rambocus & Maurits S. Hassankhan (1993) *Immigratie en Ontwikkeling*, Paramaribo: Anton de Kom Universiteit.
- Goudsblom, Johan (1990) *Balans van de sociologie*. Nijmegen: SUN.
- Hall, Stuart (1991) Old and New Identities. In: Anthony D. King (ed.) *Culture, Globalization and the World-System*. Binghamton N.Y. : State University of New York.
- Hannerz, Ulf (1987) The World in Creolization. *Africa*, 57 (4) : 546-559.
- Hannerz, Ulf (1992) The Global Ecumene. In zijn: *Cultural Complexity, Studies in the Social Organisation of Meaning*, New York: Columbia UP.
- Hirschfeld, A. & H. Berckenkamp (1981) *Terugkeer naar Suriname. Een onderzoek onder retourmigranten in Suriname*. Doctoraal stageverslag, Universiteit van Suriname/Leiden.
- Hoetink, H. (1961) *De gespleten samenleving in het Caribisch gebied*. Assen: Van Gorcum.
- Hoetink, H. (1985) 'Race' and Color in the Caribbean. In: Sidney W. Mintz & Sally Price (eds.) *Caribbean Contours*, Baltimore: Johns Hopkins UP, 55-84.
- King, Russell (ed.) (1993) *Mass Migration in Europe*. London: Bellhaven Press.
- King, Russell (1986) Return Migration and Regional Economic Problems: An Overview. In: Russell King (ed.) *Return Migration and Regional Economic Problems*, London: Croom Helm, 1-37.
- Knight, Franklin W. (1990) *The Caribbean*. The Genesis of a Fragmented Nationalism. New York: Oxford UP.
- Kritz, Mary, Lin Lean Lim & Hania Zlotnik (eds.) (1992) *International Migration Systems: A Global Approach*, New York: Oxford UP.
- Kritz, Mary & Hania Zlotnik (1992) Global Interactions: Migration Systems, Processes and Policies. In: Mary Kritz (eds.) *International Migration Systems: A Global Approach*, New York: Oxford UP, 1-18.
- Martens, E.P. (1995) *Minderheden in Beeld*, Rotterdam: ISEO.
- Massey, Douglas S. e.a. (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19 (3): 431-466.
- McNeill, William (1984) Human Migration in Historical Perspective. *Population and Development Review* 10 (1).
- Menke, Jack (1991) The State in the Development Process of Suriname, 1948-1990. In: Henry Jeffrey & Jack Mencke, *Problems of Development of the Guianas*. Paramaribo: Anton de Kom Universiteit.
- Migratie Instituut (1983) *Onderzoek naar de inpassing van de remigranten in Suriname*, Paramaribo: Migratie Instituut.

- Ministerie van Arbeid (1993) *Arbeidsmarkt Informatie. Publikatie van de meest relevante informatie van de Arbeidsmarktsituatie in Suriname*, Paramaribo: Afdeling Voorlichting van het Ministerie van Arbeid.
- Mintz, Sidney W. (1971) The Caribbean as a Socio-Cultural Area. In: Michael M. Horowitz (ed.), *Peoples and Cultures of the Caribbean: An Anthropological Reader*, Garden City: Natural History Press, 17-46.
- Mintz, Sidney W. (1974) Caribbean Nationhood: An Anthropological Perspective. In zijn: *Caribbean Transformation*, Baltimore: Johns Hopkins UP, 302-330.
- Muus, Philip (1995) *De wereld in beweging, Internationale migratie, mensenrechten en ontwikkeling*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Nederveen Pieterse, Jan (1994) Globalisation as Hybridisation. *International Sociology*, 9 (2) 161-184.
- Peetoom, Annet e.a. (1994) *Oso pasi, De weg naar huis. Besluiten, remigreren en wonen bij Surinaamse ouderen*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Penninx, Rinus & Frits Selier (1992) Theorievorming over internationale migratie: een historisch overzicht en een stand van zaken. *Migrantenstudies*, 8 (4): 4-20.
- Pierce, B. Edward (1973) Status Competition and Personal Networks: Informal Social Organization among the Nengre of Paramaribo. *MAN* 8 (4): 580-591.
- Richardson, Bonham C. (1989) Caribbean Migrations, 1838-1985. In: Franklin W. Knight & Colin A. Palmer (eds.), *The Modern Caribbean*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Sansone, Livio (1992) *Hangen boven de oceaan. Het gewone overleven van Creoolse jongeren in Paramaribo*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Schaaijk, Marein van (1991) *Een macro-model van een micro-economie*. Den Haag: Stuseco.
- Schüster, John (1987) *Waar ik gelukkig ben daar wil ik nu wonen. Onderzoek naar de achtergronden van de Surinaamse re-emigratie 1970-1986*. Doctoraalscriptie Culturele Antropologie / Niet-westerse Sociologie, Universiteit van Amsterdam.
- SCP Sociaal en Cultureel Planbureau (1994) *Sociaal en Cultureel Rapport*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (1991) *Advies remigratie*, Den Haag: SER.
- Simmons, Alan B. & Jean Pierre Guengant (1992) Caribbean Exodus and the World System. In: Mary Kritz e.a. (eds.) *International Migration Systems: A Global Approach*, New York: Oxford UP, 94-114.
- Swaan, Abram de (1990) Jealousy as a Class Phenomenon. In zijn: *The Management of Normality*, London: Routledge, 168-172.
- Swaan, Abram de (1991) *Perron Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, Abram de (1993) The Emergent World Language System: An Introduction, en The Evolving European Language System: A Theory of Communication Potential and Language Competition. *International Political Science Review*, 14 (3): 219-226, 241-255.
- Swaan, Abram de (1994b) Identificatie in uitdijende kring. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20 (3): 6-24.
- Swaan, Abram de (1994c) Perspectives for Transnational Social Policy. In: Abram de Swaan (ed.), *Transnational Social Policy*. Amsterdam: Amsterdam UP.

- Swaan, Abram de (1995) De sociologische studie van de transnationale samenleving. In: J. Heilbron & N. Wilterdink (red.) *Mondialisering*, Amsterdam: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift en Groningen: Wolters Noordhoff.
- Tesser, P.T.M., 1993, *Rapportage minderheden 1993*, Rijswijk: SCP.
- Treibel, Annette (1993) Etablierte und Außenseiter. Zur Dynamik von Migrationsprozessen. In: Helga Nowotny en Klaus Taschwer (Her.) *Macht und Ohnmacht im neuen Europa. Zur Aktualität der Soziologie von Norbert Elias*. Wien: Universitäts-Verlag, 139-146.
- Tromp, Bart (1988) De theorie van het wereldsysteem: een overzicht. *Sociologische Gids*, 35 (1), 4-23.
- Wallerstein, Immanuel (1992) The West, capitalism and the modern world-system. *Review*, 15 (4), 561-620.
- Wertheim, W.F. (1966) Pluraliteit en eenheid van waarden. In: A.N.J. den Hollander e.a., *De Plurale Samenleving, begrip zonder toekomst?* Meppel: Boom, 91-118.
- Zlotnik, Hania (1992) Empirical Identification of International Migration Systems. In: Mary Kritz e.a. (eds.) *International Migration Systems: A Global Approach*, New York: Oxford UP, 19-40.
- Zolberg, Aristide R. e.a. (1989) *Escape From Violence: Conflict And The Refugee Crisis In The Developing World*, New York: Oxford UP.
- Zolberg, Aristide R. (1989) The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. *International Migration Review* 23 (3): 403-430.
- Zolberg, Aristide R. (1992) Labour Migration and International Economic Regimes: Bretton Woods and After. In: Mary M. Kritz e.a. (eds.) *International Migration Systems*. Oxford: Clarendon Press.
-
-